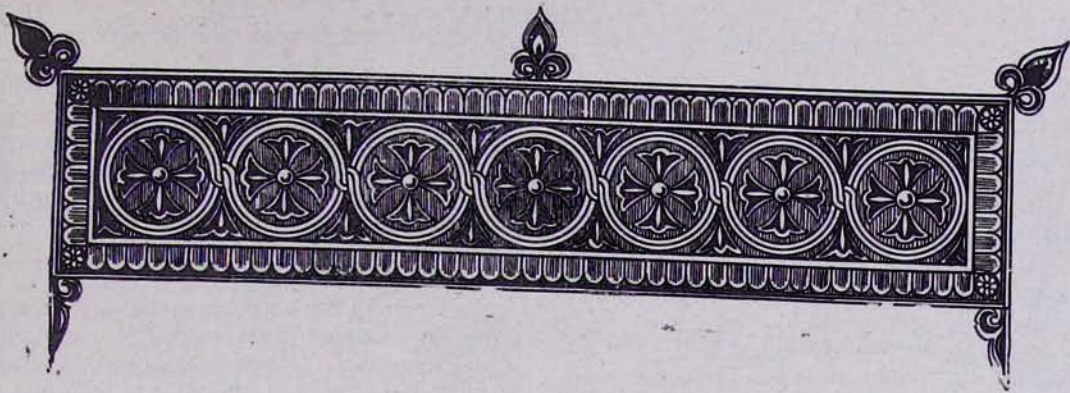

ԷԶԵՐ ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հայ անվանի քերթող Դանիել Վարուժանի գրական ժառանգությունն ունեցել է իր յուրահատուկ ողիսականը: Նրան վիճակվել է ապրել հայ ժողովրդի թափառական ու տառապալից կյանքը, լինել երկրագնդի տարբեր աշխարհամասերի երկնքի տակ, մինչև իր հայրենիքում վերջնական հանգրվան գտնելը, որ և տեղի ունեցավ վերջին մի քանի տարիների ընթացքում:

Սակայն կարծում ենք, որ հետաքրքրական կլինի հանրությանը, եթե սկսենք սկզբից և համառոտապես ծանոթացնենք մի քանի իրական փաստերի, որոնք հայտնի են դարձել վերջերս:

1915 թ. ապրիլյան արյունոտ օրեր...

Վարուժանի հետ թուրք ժանդարմերիայի արյունոտ ձեռքով ոստիկանություն է տարվում մահ բանաստեղծի ձեռագրերը, որոնց վրա հեղինակը գիշերներ է լուսացրել և սրտի արյունով գրել իր ժողովրդի տառապալից, սակայն հերոսական պայքարի անմահ էջերը: Հեշտ չեն ստեղծվել նրա գեղական բանասկանքը, սակայն ինքն իր էության հետ, անքուն գիշերներից հետո, լուսաբացին կիսել է իր ապրումներն ու տառապանքը, երբեմն մահ հաղթանակի հըրճվանքը իր կնոջ՝ Արաքսի Թաշչյան-Վարուժանի հետ, որն իր հոգու աչքերով ու ներքին էությունը ըմբռնում էր հայրենասեր բանաստեղծ-քաղաքացու և մտերիմ ընկերոջ հոգու տվյալտանքները, ու դրվատանքի ջերմ խոսքեր շնչում և քնքշությամբ փարում ամուսնուն, որովհետև ինքն էլ բանաստեղծ էր ծնված:

Գլորվել են օրերն ու ամիսները, արագ սահել են մի քանի երջանիկ տարիներ, գոհ են եղել նրանք իրարից, իսկ ընթերցող հա-

սարականությունը գուշակել է իսկական քերթողի ի հայտ գալը ու հրճվանքի և օրհնանքի ջերմ խոսքեր մոմնջացել հայ տաղանդը ստեղծողի հասցեին:

Սակայն, որքան ստեղծագործական երջանկությունը հախտուն էր ու արդյունավետ, նույնքան էլ այն կարճատև եղավ: Վրա հասան Ապրիլյան եղեռնի մղձավանջային օրերը: Վարուժանի հետ ոստիկանական հիրաներում էին թանկարժեք ձեռագրերը. պետք էր փրկել, ինչ գնով էլ լինի: Հաջորդ առավոտ նրա հետքերով գնաց ու օրեր, շաբաթներ մթնացրեց երիտասարդ կինը, մինչև կարողացավ գտնել արխիվի հետքերը: Բայց հեշտ չէր երկաթյա հիրաններից դուրս կորգել ձեռագրերը: Աղերսանքներն ու արցունքներն անկարող եղան թափանցել քաղաքացի ու գոսացած սրտերը: Սակայն, տիկին Արաքսին օրե-օր ավելի անհողողող ու համատ էր դառնում և հետապնդում վերադարձնել թանկագին ավանդը, որը միայն իրենց սեփականությունը չէր, այլև մի ամբողջ ժողովրդի, որն ստեղծել էր տաղանդների մի ամբողջ հույլ՝ Պեշկիթաշյան ու Դուրյան, Մեծարենց ու Սիամանյոն. իսկ Վարուժանը հաղթական քայլերով եկել էր համալրելու և մի նոր փայլ տալու եղած համաստեղությանը:

Այն, ինչ չկարողացան անել աղերսանքներն ու արցունքները, կատարեց կաշառքը, որի փայլից կուրացած հրապարակ եկան սև հոգիներ, որոնք բավարարություն տվին տիկնոջ առաջարկին ու վերադարձրին նրան բանաստեղծի ձեռագրերի մի մասը, թեկուզ և այն թերի վիճակում:

Տիկին Արաքսին գուրգուրանքով թանկագին գանձը սեղմեց կրծքին, որի տակ տրո-

փում էր երրորդ զավակի սիրտը: Նա շտապեց տուն և արցունքներով ողողեց ձեռագրերը, որոնց ստեղծողը տարվել էր անհայտ ուղղությամբ, անհայտ ճակատագրով:

Այո, ծանր ու տառապալից էր Արաքսու վիճակը, երբ լսեց հայոց ընտրյալ բանաստեղծներից մեկի՝ իր ամուսնու սպանության բոթը. սակայն, յուր կրեց իր տառապանքի ծանր խաչը, մեկ-մեկակ:

Դժվարին ու անելանելի է եղել տիկնոջ վիճակը, միայնակ, առանց ամուսնու և առանց հարազատների, որոնք նույնպես զոհ էին գնացել արյունոտ յաթաղանին:

Պետք էր տոկալ, մինչև որևէ ելքի հասնելը. պետք էր փրկել փոքրիկների կյանքը. գուցե այդ միտումով էլ երկրորդ անգամ ամուսնացավ, որը կյանքի պայքարում գորավիճ էղավ նրան: Այնուհետև ապրելու համար սկսվեցին թափառումի անվերջ տարիներ. Պոլսից՝ Ամերիկա, և ապա Աֆրիկա—Մարոկկո, որոնք լի էին դառնություններով և հոգեկան տվայտանքներով:

Տիկ. Արաքսի Վարուժան—Արիկյանը ուր որ գնացել է, այնտեղ տարել է նաև Վարուժանի ձեռագրերը, որոնց պահպանության համար մեծ ջանք ու ճիգ է թափել, հրատարակության է հանձնել «Հացին երգը» ժողովածուն, և երբ զավակները չափահաս են դարձել, նա բանաստեղծի արխիվի մի կարեվոր մասը թողել է Ամերիկայում բնակություն հաստատած զավակների մոտ, իսկ մի ձեռագիր տետր և այլ պատահիկներ, որպես հիշատակ, տարել է իր հետ Մարոկկո-Կասաբլանկա, որտեղ ապրել է երկար տարիներ ու խնամքով, գուրգուրանքով պահել իր մոտ: Տիկին Արաքսին մտադիր է եղել իր մոտ եղածը անձամբ տանել հայրենիք և տնօրինել նրա սպասքան, սակայն տարիներն անցել են իրար ետևից, և չի կարողացել բաժանվել սիրելի հիշատակից, որն իր էության մի մասն է կազմել իր ապրած տարիներին գուգընթաց: Մի դժբախտ օր, ծանր հիվանդության հետևանքով, զրկվել է իր մտադրությունն իրականացնելուց և ձեռագիր տետրը մնացել է պրն. Ժ. Արիկյանի մոտ, որը և որոշել է կատարել տիկնոջ ցանկությունը և, ժառանգների համաձայնությունը վերցնելուց հետո, պատե՛հ առիթով ուղարկել այն Հայաստան:

Եվ ահա գալիս է բարեպատե՛հ դեպքը: Վարուժանի ժառանգները՝ տիկ. Վերոն և պ. պ. Արմեն և Հայկ Վարուժաններն, անսպառ Հայկ. ՍՄՀ գիտությունների ակադեմիայի (այն ժամանակվա) գրականության և արվեստի թանգարանի տնօրինության խնդրանքին, 1963 թ. ամռանը մի փոքրիկ արկղով այն հասցեագրեցին և մի րեցին թանգարանին, որը և ընդունվեց խորին

շնորհակալությամբ և երախտագիտությամբ: Արխիվը թեև փոքր էր, թերի, հիմնականում սևագրություններ, սակայն եղածը խիստ արժեքավոր էր ու թանկագին, նամանակակնո՛ղ, եթե նկատի առնվի այն փաստը, որ մինչ այդ թանգարանը ունեցել է Վարուժանից մի քանի նամակներ միայն (Գ. Լևոնյանի և Կ. Միքայելյանի արխիվում):

Վարուժանի ձեռագրերը թանգարան հասնելու ավետարեք լուրը կայծակի արագությամբ սփռվեց ամբողջ աշխարհով մեկ, ինչպես հայրենիքում, այնպես էլ ակյուտքահայության շրջաններում, որոնցից մի շարք հայրենասերներ շտապեցին իրենց մոտ եղած մասունքները հասցեագրել Երևան՝ գրականության և արվեստի թանգարանին:

Մի շարք նամակներից և լուրերից պարզվեց Կասաբլանկայում գոյություն ունեցող մինչ այդ անհայտ ձեռագրերի մասին, որը պահվել էր, ինչպես ասացինք, տիկնոջ մոտ: Պետք էր միջոցներ, ուղիներ որոնել, պահույն ձեռագրերը Հայաստան տեղափոխելու համար: Այդ նպատակին հասնելու համար բազմաթիվ միջոցներ գործադրվեցին, նամակագրական կապեր, անձնական ծանոթություններ, ծանոթ մարդկանց միջամտություններ, սակայն տիկնոջ ծանր հիվանդության հետևանքով, բուժման նպատակով Ամերիկա՝ ժառանգների մոտ տեղափոխվելու պատճառով, հնարավոր չէր իրագործել այն, որովհետև վերջնական որոշումը տալու էր բանաստեղծի այրին, իսկ նա ի վիճակի չէր վճիռ տալու:

1963—1965 թթ. ընթացքում այդ հարցի շուրջը առժամանակ լուրջություն սիրեց, սակայն թանգարանը չէր մոռանում օտար անփերում գտնվող բանաստեղծի թանկագին ավանդի մասին: Սպասվում էր մի նոր առիթ, որը և տեղի ունեցավ 1966 թ. գարնանը: Հայաստանից տուրիստական մի մեծ խումբ, «Արմենիա» նավով պետք է մեկներ արեվմուտա-աֆրիկյան երկրները, որի մեջ մըտնում էր Մարոկկոն՝ իր ցանկալի քաղաքով՝ Կասաբլանկայով: Թեև ուշ էր, և խումբը կազմավորվել էր, սակայն մի վերջին փորձ պետք էր կատարել, և փորձը փորձանք չբերավ, այլ բարիք: Գրականության և արվեստի թանգարանի աշխատակիցը նույնպես մտավ խմբի մեջ, որին օգնեցին տանձին բարի մարդիկ, թանգարանի տնօրինությունը, պաշտոնական հիմնարկ-կազմակերպություններ, այդ թվում առաջին հերթին Միլյուքբախյանից հետ մշակութային կապի կոմիտեն, որոնք դյուրացրին մեկնող ընկերոջ գործը, տալով համապատասխան պաշտոնական գրություն Վարուժանի արխիվը ձեռք բերելու նպատակով:

Մի երկրորդ ողիսական տեղի ունեցավ: Ժամապարհորդության ընթացքում չնախատեսված դժվարություններ պատահեցան և հարթվեցին, սակայն, ի վերջո Մարտկոյի մեր հյուպատոսի տեղակալի բարի կամեցողությամբ ու ջանքերով հնարավոր եղավ Կասաբլանկայում հանդիպում ունենալ պրն. Ժ. Արիկյանի հետ և պարզել մի շարք կնճռոտ հարցեր, ձեռագիրը թանգարանին հանձնելու համար: Ի վերջո պրն. Արիկյանը հայտնեց, որ տիկնոջ հիվանդության պատճառով պետք է վերցնել ժառանգների համաձայնությունը, որպեսզի ապագայում թյուրիմացություններ չպատահեն, և նրանց համաձայնությունը վերցնելուց հետո էլ մամուլում պետք է հիշատակել միմիայն ժառանգների կողմից Հայաստանին նվիրելու փաստի մասին:

Թվում է, թե ամեն դժվարություն հարթված էր, սակայն ոչ: Աշխատակցի վերադարձից հետո, երկու տարի շարունակ, նամակագրական կապ ստեղծվեց: Ի վերջո որոշվեց, որ ժառանգների համաձայնությունը վերցնելուց հետո էլ դեռևս պետք էր մտածել ձեռագրերը ապահով տեղ հասցնելու ուղիների մասին: Պրն. Արիկյանը միակ և ապահով միջոցը համարում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի անձնական պատահախառնությունը ու միջոցով:

Այս գործին սիրով ընդառաջեց և ընթացք տվեց Վեհափառը և խոստագավ անձնապես միջամտել ում հարկն է: 1968 թ. Նյու-Յորքում հանդիպում ունենալով բանաստեղծի դստեր՝ տիկին Վերոն Վարուժան-Սաֆրազյանի հետ, վերցրեց նրա համաձայնությունը և եղածի հիման վրա առանձին պատվիրակ գործողեց Փարիզից Կասաբլանկա ու ստացավ թանկարժեք ավանդը: Փարիզյան ճանապարհորդությունից վերադառնալուց հետո, ա/թ. հուլիսի վերջին, այն ամբողջությամբ և ապահով հանձնվեց թանգարանի տնօրինության:

Այստեղ գուցե կարելի լիներ վերջակետ դնել, որովհետև ամեն ինչ կատարվել էր ըստ պայմանավորվածության, և ձեռագրերը ապահով հասել էին արդեն հայրենիք և հանգրվանել թանգարանում:

Սակայն մի փոքրիկ շտապողականության պատճառով, երևանյան մամուլում լույս տեսած ոչ ճիշտ հաղորդագրության հետևանքով,

որը գրված էր գործին մոտ չկանգնած անձանց կողմից, առիթ էր տվել նոր թյուրիմացության, որ իբր Վարուժանի ձեռագրերը պրն. Արիկյանն է նվիրողը և որ լուրի մեջ չէր հիշատակված ժառանգների մասին:

Այստեղ կամենում ենք խնդրել տիկին Վերոն Վարուժան-Սաֆրազյանի ներողամտությունը և հաշտնել, որ պրն. Ժ. Արիկյանը բազմիցս խնդրել էր **երբեք և ոչ մի դեպքում չտալ իր անունը**, այլ նշել բանաստեղծի տիկնոջ վերջին ցանկության և ժառանգների մասին, որի հիման վրա ինքը հանձնում է իր մոտ եղած ձեռագրերը գրականության և արվեստի թանգարանին՝ Վեհափառի միջոցով:

Դժբախտաբար արձակուրդի պատճառով բացակա լինելով քաղաքից, չկարողացանք ժամանակին կանխել կատարված սխալը, որը թյուրիմացության տեղիք է տվել և արձագանք է գտել սփյուռքահայ մամուլում ու տիկ. Վերոնի «Նամակ խմբագրության» բողոքին: Կարծում ենք, որ հիշյալ նյութի տպագրությունից հետո կարելի կլինի հարթված և պարզված համարել տեղի ունեցած անցանկալի թյուրիմացությունը:

Այս բոլորից հետո ցանկալի ենք համարում ի գիտություն հիշատակել այն ամենը, որ ձեռք բերվեց վերջերս Վեհափառի միջոցով:

1. Վարուժանի ինքնագիր քերթվածների կազմած տետրը, որի մեջ 58 բանաստեղծություն՝ «Ցեղին սիրտը» և «Հեթանոս երգեր» ժողովածուների նյութերից, այդ թվում շուրջ մի տասնյակի հասնող անտիպ գործեր, վաղ շրջանի ստեղծագործություններից:

2. «Արմենուհի» պոեմի ինքնագիր մի տարբերակը:

3. Բժ. Ռաֆայել Պազարճյանին հղած ընդարձակ, անտիպ նամակի սևագիրը:

4. Վեհեփառի Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանի աշակերտական շրջանի ձեռագրերից, նյութերից:

5. Վարուժանի աշակերտական և հետմահու շրջանին առնչվող նյութեր, թարգմանություններ, գրքեր և այլն, որոնք ստացվելուց հետո միացվել են թանգարանում գտնվող հեղինակի արխիվին՝ ըստ ստացված ցուցակի:

ԳՈՂԱՐ ԱԶՆԱՎՈՒՐՅԱՆ

